

Vantaan Pyhän Laurin kirkon arkeologiset koetutkimukset vuonna 2012

Andreas Koivisto

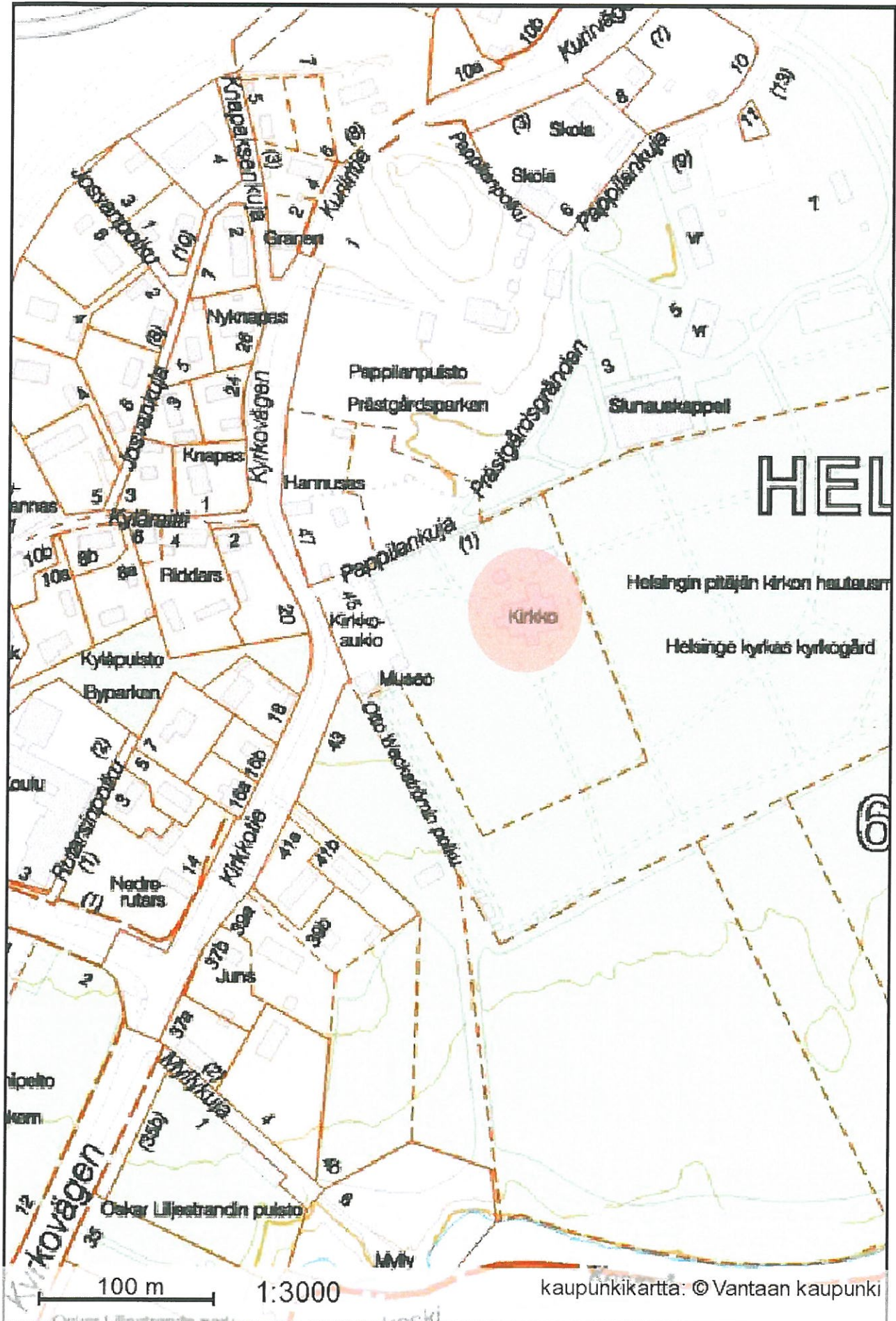

VANTAA
KAUPUNGINMUSEO
VANDA STADSMUSEUM
VANTAA CITY MUSEUM

Arkisto- ja rekisteritiedot

<i>Kohteen nimi:</i>	Vantaan Pyhän Laurin kirkko
<i>Kylä:</i>	Kirkonkylä
<i>Kunta:</i>	Vantaa
<i>Kohteen laji:</i>	Kirkko, kirkkomaa
<i>Ajoitus:</i>	Keskiaika, historiallinen aika
<i>Muinaisjäännösrekisterin tunnus:</i>	1000014825
<i>Yhtenäiskoordinaatit:</i>	Tutkimusalueen keskipiste (ETRS-TM35FIN) Pkoo=6684644 ja Ikoo=388641
<i>Tutkimuslupa:</i>	Diariointinumero 013/302/2012, pvm. 4.5.2012
<i>Tutkimuksen laatu:</i>	Koetutkimus
<i>Tutkimuslaitos:</i>	Vantaan kaupunginmuseo
<i>Maanomistaja:</i>	Vantaan seurakunnat
<i>Kaivauksenjohtaja:</i>	FM Andreas Koivisto
<i>Apulaistutkija:</i>	FM Riikka Väisänen
<i>Kenttätyöaika:</i>	21.5.–5.6.2012
<i>Tutkitun alueen laajuus:</i>	14 m ²
<i>Rahoittaja:</i>	Vantaan seurakunnat
<i>Kustannusarvio:</i>	10998 €
<i>Digitaaliset kuvatallenteet:</i>	VKM kuva-arkisto D 1057:1-73
<i>Löydöt:</i>	KM 39151:1
<i>Tutkimushistoria:</i>	Luoto, Kirsi 2006: Vantaan Pyhän Laurin kirkko. Kaivaus kirkkomaalla 3.-28.7.2006. Vantaan kaupunginmuseo / Vantaan historiatoimikunta. Museoviraston arkisto. Luoto, Kalle 2007: Vantaan Pyhän Laurin kirkko. Kaivaus kirkkomaalla 2.-31.7.2007. Vantaan kaupunginmuseo / Vantaan historiatoimikunta. Museoviraston arkisto.
<i>Alkuperäinen raportti:</i>	Museoviraston arkisto
<i>Kopiot (2 Kpl):</i>	Vantaan kaupunginmuseo, Vantaan seurakunnat

Karttaote

Tiivistelmä

Vantaan kaupunginmuseo suoritti Vantaan seurakuntien tilauksesta arkeologiset koetutkimukset Vantaan Pyhän Laurin kirkon alueella. Tutkimukset liittyivät kirkon ympäristössä tehtäviin pohjatutkimuksiin. Arkeologisten tutkimusten tarkoituksena oli koekuopin selvittää Pyhän Laurin kirkon perustusten syvyys sekä perustuksiin liittyvän maaperän koostumus. Samalla haluttiin selvittää oliko kirkon ympäristössä mahdollisesti säilynyt merkkejä vanhoista kulttuurikerroksista.

Pyhän Laurin kirkon ympärille kaivettiin yhteensä kuusi koekuoppaa ja yksi koekuoppa avattiin tapulin itäseinälle. Kirkon seinustojen viereen avattujen koekuoppien avulla pystyttiin todentamaan kirkon seinien perustusten syvyys sekä maalajit, johon seinät olivat perustettu. Lisäksi voitiin todeta, että koekuoppien perusteella kirkon välittömässä läheisyydessä ei ollut säilynyt kulttuurikerroksia. Maakerrokset koostuivat lähinnä eriaikaisista purku- ja täytemaakerroksista, jotka olivat todennäköisesti syntyneet kirkon vuoden 1893 palon jälkeen tai sitä myöhemmin.

Koekuopista tuli hyvin vähän löytöjä. Löytöaineisto koostui pääosin modernista lasista ja rautanauloista sekä ihmislusta. Luut eivät olleet alkuperäisillä paikoillaan, vaan olivat sekaisin erilaisissa täytemaakerroksissa. Ainoa kolikkolöytö tuli koekuopasta 6, josta löytyi Fredrik I (1720–1751) aikainen kuparikolikko.

SISÄLLYS

Arkisto- ja rekisteritiedot	1
Karttaote.....	2
Tiivistelmä	3
1. Johdanto	5
2. Ympäristö	6
3. Historiallinen tausta	8
4. Tutkimukset.....	10
5. Koekaivaus	11
6. Tulokset	24
Lähteet ja kirjallisuus	26

Liitteet

- Liite 1:** Digikuvaluettelo
Liite 2: Löytöluettelo *poistettu, ks. pääluettelo*
Liite 3: Pohjatutkimusohjelman karttaliite
Liite 4: Kartat

1. Johdanto

Vantaan kaupunginmuseo suoritti Vantaan seurakuntien tilauksesta arkeologiset tutkimukset Vantaan Pyhän Laurin kirkon alueella. Tutkimukset liittyivät kirkon ympäristössä tehtäviin pohjatutkimuksiin. Arkeologisten tutkimusten tarkoituksena oli koekuopin selvittää Pyhän Laurin kirkon perustusten syvyys sekä perustuksiin liittyvän maaperän koostumus. Samalla haluttiin selvittää oliko kirkon ympäristössä mahdollisesti säilynyt merkkejä vanhoista kulttuurikerroksista.

Arkeologiset tutkimukset tulivat ajankohtaisiksi kun seurakunta oli suunnittelemassa kirkon seinien uutta vesieristystä. Museovirasto oli lausunnossaan (diaarinumero 021/603/2012) edellyttänyt arkeologista valvontaa kirkon ympäristössä tehtävän maaperän pohjatutkimusohjelman yhteydessä. Seurakunta tuli lausunnon luettuaan siihen tulokseen, että kirkon perustusten viereen tehtävät tutkimukset oli järkevintä suorittaa kokonaan arkeologisin menetelmin.

Tutkimukset suoritettiin 21.5.–5.6.2012 välisenä aikana. Kenttätöiden johtajana toimi Andreas Koivisto ja apulaistutkijana Riikka Väisänen. Kaivausten kustannuksista vastasi Vantaan seurakunnat.

Kuva 1. Riikka Väisänen kaivamassa koekuoppaa kirkon seinustan viereen.

2. Ympäristö

Kaivaustutkimukset suoritettiin Vantaan Pyhän Laurin kirkon välittömässä läheisyydessä. Pyhän Laurin kirkko ja kirkkomaa sijaitsevat Kirkonkylässä, Vantaan kaupungin keskiosassa. Historiallisella ajalla Kirkonkylä sijaitsi tärkeässä liikenteen solmukohdassa, sillä kylän paikkeilla Vantaanjoki ja Keravanjoki yhdistyvät yhdeksi joeksi. Lisäksi Suuri Rantatie kulki kylän läpi ja kylän kohdalla erkani tie etelään kohti 1550-luvulla perustettua Helsingin kaupunkia.

Pyhän Laurin kirkko ja Kirkonkylä sijaitsevat vielä nykyäänkin suurien pääkaupunkiseudun tieväylien liitoskohdan tuntumassa, sillä Kehä III ja Tuusulantie risteävät kivenheiton päässä kylästä. Kirkonkylä on kuitenkin säilyttänyt ison osan vanhasta kyläasustaan. Tämän takia kylä onkin Museoviraston ylläpitämällä listalla valtakunnallisesti merkittävistä rakennetuista kulttuuriympäristökohteista.

Pyhän Laurin kirkko ja kirkkomaa ovat yhä aktiivisessa käytössä ja kirkko on yksi pääkaupunkiseudun suosituimmista vihkikirkoista. Tämän takia kirkolla on paljon vierailijoita, etenkin kesäkuukausina. Kaivauksia toteutettaessa olikin otettava huomioon, että ei aiheuta suurta vahinkoa kirkon ympäristölle ja huolehtia tarkasti, että kuopat olivat riittävän hyvin merkitty ja peitetty, jottei kukaan vahingoittaisi itseään putoamalla niihin.

Kuva 2. Kirkon eteläsivu, kirkkomaa oli siisti ja hyvin hoidettu.

Tutkimusalue Pyhän Laurin kirkon vieressä sijaitsi keskellä hyvin hoidettua kirkkomaata. Luonnonmukaista ympäristöä kirkon välittömässä läheisyydessä ei ollut säilynyt, sillä kirkkomaata on historian saatossa muokattu voimakkaasti ja maan pintaa nostettu. Kirkonkylän sijaitessa kirkon länsi- ja pohjoispuolella, kirkkomaan itä- ja eteläpuolella olevaa luonnonympäristöä dominoi Keravanjoen muodostama jokilaakso. Reilu 300 metriä etelään kirkosta, Vantaanjoen ja Keravanjoen yhtymäkohdassa, sijaitsee myös Kirkonkylän vanha mylly.

Kuva 3. Kirkon itä- ja pohjoisseinien läheisyydessä oli vähemmän hautoja.

3. Historiallinen tausta

Pyhän Laurin kirkko on nykytutkimuksen valossa todennäköisesti rakennettu vuosien 1455–60 välisenä aikana (Hiekkänen 2004:30). Myös tätä ennen paikalla on sijainnut kirkko, sillä ensimmäinen kirjallinen maininta kirkosta on vuodelta 1401 (FMU 1145). Tällöin kyseessä ei kuitenkaan todennäköisesti vielä ollut kivirakennus, vaan puusta rakennettu kirkko. Luultavasti jo ensimmäisestä puusta rakennetusta kirkosta lähtien kirkkoa ympäröivä maa on myös toiminut hautausmaana. Tämä tarkoittaa sitä, että kirkkomaalla on haudattu ihmisiä yli 600 vuoden ajan. Luultavasti vanhimpia hautauksia ei kuitenkaan ole säilynyt, sillä uudemmat hautaukset ja kirkon ympärillä tehdyt korjaustyöt ovat mitä todennäköisimmin tuhonneet tai sekoittaneet vanhimpien hautojen maakerroksia.

Kivikirkon valmistumisen jälkeen 1400-luvun puolivälissä, niin kirkko kuin kirkkomaakin ovat kokeneet suuria muutoksia. Muutostöitä on tehty niin kirkon sisätiloissa kuin kirkon ulkopuolellakin. Suurimmat toimenpiteet on tehty kirkon seinien tukemiseksi. Eri aikoina on monesti mainittu seinien huono kunto ja niitä on nähtävästi korjattu tukipilarein. Lisäksi kirkkoon on eri aikoina rakennettu uusia osia – ja vanhoja osia ja osaa kirkon seinistä on korjattu. (Ruohonen 2006:6; Knapas 1994:45–59.)

Vuonna 1829 pystytettiin nykyinen, aikaisempaa huomattavasti kookkaampi sakaristo. Alkuperäinen sakaristo päätettiin purkaa, sillä siitä oli vuonna 1825 revennyt pääty. Sen lisäksi sakariston seinissä oli lukuisia halkeamia ja sen lattia oli lahonnut. Kirkon länsipäädyssä oleva eteishuone rakennettiin alun perin laudoista vuonna 1776 ja uusittiin tiilestä vuonna 1830. Lisäksi tiedetään asehuoneen länsiseinää korjatun vuonna 1786. (Ruohonen 2006:6-7 ja mainittu kirjallisuus.)

Arkeologisille kerrostumille tuhoa ovat aiheuttaneet ainakin lämmitysjärjestelmän asentaminen kirkon lattian alle vuonna 1873 sekä kirkon palo vuonna 1893 ja sitä seuranneet korjaustyöt. Palon jälkeen säilyneet kirkon lattianalaiset kerrokset ovat saaneet olla suhteellisen rauhassa, sillä maamassoja ei ilmeisesti poistettu, vaan kirkon kunnostuksen yhteydessä lattia täytettiin hiekkasoralla ja päällystettiin sementtilaatoilla. Arkeologisesti kiinnostavimpana kysymyksenä, rakennusteknisten yksityiskohtien ohella, voi pitää kirkon lattianalaisten kerrosten säilyneisyyttä. Koska lattian alle on todennäköisesti haudattu ainakin 1400-luvun lopulta aina vuoteen 1769 asti, tulevat hautauskulttuurissa ilmenevät piirteet ja erilaiset hautarakenteet olemaan tulevaisuudessa mielenkiintoinen tutkimuskohde. Osa hautauksista saattaa ajoittua jopa kivikirkkoa aikaisempiin rakennusvaiheisiin. (Ruohonen 2006:8-9 ja mainittu kirjallisuus.)

Kirkkomaan maakerroksia ovat luonnollisesti sekoittaneet myös myöhempi, viimeisen 100 vuoden aikana tapahtunut toiminta kuten esimerkiksi erilaiset kaapelivedot kirkkoa ympäröiviä valaisimia varten, maanalaisen kastelujärjestelmän asennus sekä kirkon seinän vierustan eristäminen eristevillan ja muovin avulla.

Arkeologisia kaivauksia kirkkomaalla on järjestetty kahtena vuonna, vuosina 2006 ja 2007. Molemmat kaivaukset järjestettiin Vantaan kaupunginmuseon ja Vantaan historiatoimikunnan toimesta. Kaivaukset olivat osa Vantaan keskiaikaprojektia, jonka tarkoituksena on tuottaa lisätietoa vuonna 2013 julkaistavaan teokseen Vantaan keskiajasta.

Vuosien 2006 ja 2007 arkeologisten kaivausten aikana tutkittiin lähinnä Pyhän Laurin kirkon pohjoispuolella olevaa kirkkomaan aluetta ja tapulia, mutta myös kirkon itäpuolelle, alttari-ikkunan alapuolelle, avattiin kaivausalue. Kaivausten aikana saatiin paikannettua vanhan kirkkomaan aidan perustukset sekä tutkittua tapulin sisäpuolella olevaa vanhaa kivilattiaa. Kirkon itäpuolella sijainneen kaivausalueen perusteella voitiin todeta, että itäpuolella ei ollut säilynyt kulttuurikerroksia. (Luoto 2006; Luoto 2007.)

Kuva 4. Kaivauskuva vuoden 2007 arkeologisista kaivauksista Pyhän Laurin kirkolla.

4. Tutkimukset

Pyhän Laurin kirkon arkeologisten koetutkimusten tavoitteena oli selvittää kirkon perustusten syvyys sekä perustuksiin liittyvän maaperän koostumus. Samalla haluttiin selvittää oliko kirkon ympäristössä mahdollisesti säilynyt merkkejä vanhoista kulttuurikerroksista. Tutkimukset olivat osa Vantaan seurakuntien tilaamaa Pyhän Laurin kirkon ympäristön pohjatutkimusohjelmaa. Pohjatutkimusohjelman tarkoituksena oli selvittää mahdollisuuksia johtaa sadevesi ja kosteus paremmin pois kirkon seinien luota.

Tutkimuskysymysten selvittämiseksi kirkon ympärille avattiin yhteensä kuusi koekuoppaa kirkon jokaiselle sivustalle. Lisäksi tapulin perustuksien selvittämiseksi avattiin yksi koekuoppa tapulin itäseinälle. Koekuoppien paikat olivat ennalta mietitty mahdollisten kirkon tulevien korjaustöiden näkökulmasta (pohjatutkimusohjelman karttaliite - liite 3). Koekuoppien paikkoja olivat yhdessä miettineet insinööri Heikki Möttönen, pohjatutkimuksia tekevä Petteri Kronqvist Fundatec Oy:stä sekä kirkon rakennushistoriaa selvittävät arkkitehdit Mikko Bonsdorff ja Kati Winterhalter arkkitehtitoimisto Okuluksesta.

Koekuopat kaivettiin yksikkökaivausmenetelmällä ja ne dokumentoitiin valokuvin sekä mittapiirrustuksin. Korkeus siirrettiin kaivausalueelle Vantaan kaupungin korkeuskiintopisteestä n:o 9333 (21.862 m mpy). Korkeus on mitattu N43 korkeusjärjestelmässä. Koekuopat mitattiin paikoilleen käsin mittojen avulla, käyttäen hyväksi kirkon seiniä. Jälkityövaiheessa kuopat liitettiin digitaaliseen yleiskarttaan kentällä tehtyjen mittausten perusteella. Tutkimusten aikana talletettiin ainoastaan yksi löytö, joka oli Fredrik I (1720–1751) aikainen kuparikolikko. Se talletettiin numerolla KM 39151:1. Kaivauksien aikana otetut digitaaliset kuvatallenteet talletettiin Vantaan kaupunginmuseon kuva-arkiston Doris-tietokantaan numeroilla D 1057:1-73.

5. Koekaivaus

Pyhän Laurin kirkon ja sen tapulin ympärille avattiin yhteensä seitsemän erikokoista koekuoppaa. Kuoppien koot vaihtelivat riippuen paikasta. Koska muutaman kuopan kohdalla jouduttiin kaivamaan suhteellisen syvälle, tuli kuoppien olla tarpeeksi isoja, jotta niissä mahtui työskentelemään. Kuopat kaivettiin suurimmalta osalta lapioin. Ainoastaan koekuopan 3 kohdalla apuna käytettiin myös osaksi traktorikaivinkonetta. Monen kuopan kaivamista hankaloittivat suuret kivet, joita sijaitti kirkon seinien lähetyvillä miltei joka koekuopan kohdalla. Koekuoppien sijainnit ovat merkitty yleiskarttaan liitteeseen 4.

Löytöinä kaikista koekuopista tuli jonkin verran ihmislua. Luut eivät olleet alkuperäisillä paikoillaan, vaan olivat jossakin historian vaiheessa joutuneet erilaisiin kirkkoa ympäröiviin täytemaakerroksiin. Kaivausten aikana löydetty luut kerättiin talteen ja luovutettiin kaivausten päätyttyä seurakunnalle, joka huolehti niiden uudelleenhautaamisesta.

Koekuoppa 1

Koekuoppa 1 sijaitti kirkon pohjoisseinällä. Länteen koekuopasta 1 oli vuonna 2006 kaivettu kaivausalue 1, joka oli myös kiinni kirkon pohjoisseinässä. Vuonna 2006 kaivausalueella 1 peruskallio löydettiin korkeudessa 18,89 m mpy (Luoto 2006:Kartta 10).

Koekuopassa 1 päällimmäisenä maanpinnalla oli kirkon seinän vieressä koristekivikerros ja pihan puolella kapealla kaistaleella nurmikko. Nurmikon alla oli tiivis savikerros ja kivien alla soratäyttökerros, jonka seassa oli vielä koristekiviä. Näiden pintakerrosten alla oli muovi sekä eristevillaa. Villan alla oli irtonaisen karkean hiekan kerros, joka oli selvästi paikalle tuotua teollista täytemaata.

Irtonaisen teollisen hiekan alta (noin 45 cm syvyydessä) esille tuli tummanruskea ja kostea savensekainen hiekka, jossa oli lisäksi purkumateriaalia kuten tiilimurskaa ja laastia sekoittuneena. Kerros ei ollut häiriintymätön kulttuurikerros, vaan hyvinkin sekoittunut. Noin 55 cm syvyydellä maanpinnasta tuli seinän vierellä esille laastikerros, ja myös savensekainen hiekka oli seinän puolella tiiviimpää. Koekuopan pohjoisreunassa oli tässä kerroksessa suurehkoja kiviä ja maa siellä oli selvästi soraisempaa ja irtonaisempaa, joten pohjoisreunaa oli selvästi kaivettu jo aikaisemmin lähimenneisyydessä. Tämä soraisempi kerros jatkui pohjoisreunassa noin 65 cm syvyyteen asti, ja sen ja tiiviimmän savensekaisen hiekan raja oli selvä. Savensekainen hiekka tuli esille soraisemman kerroksen alta myös kuopan pohjoislaidassa.

Myös kirkon seinässä oli laastia jäljellä, ja kirkon seinustalla olleen laastikerroksen alta tuli esille suuri laakakivi, joka todennäköisesti oli kirkon varsinaisten perustusten alin kivikerta. Tämän suuren laakakiven alla oli muutama pienempiä kiviä vielä, mutta nämä

pienemmät kivet eivät enää muodostaneet yhtenäistä tasoa vaan olivat sijoiteltu harvakseltaan. Suuri laakakivi tuli seinästä ulos noin 20–40 cm.

Noin 70 cm syvyydellä maanpinnasta maa muuttui vaaleammanruskeaksi saven- ja siltinsekaiseksi hiekaksi, jossa oli vielä vähän tiilimurskaa yms. purkumateriaalia sekoittuneena pinnassa, joskin niiden määrä väheni päällä olleeseen savensekaiseen hiekkaan verrattuna. Koekuoppa oli syvimmältä kohdalta noin 90 cm syvä. Kerroksen alimmaisat 10 cm oli kellertävää hiekkaa, joka oli länsipäädyssä siltisempää ja itäpäädyssä karkeampaa. Siispä vain hiekkakerroksen pinta oli värjäytynyt tummemmaksi. Löytöinä tästä kerroksesta tuli vain yksi palaneen saven pala. Myös kirkon seinän perustukset tuntuivat ulottuvan vain tähän kerrokseen asti – muutamia yksittäisiä pienempiä kiviä ulottui tätä syvemmälle. Kerroksen pohjalla oli muutamia rapautuneita, palaneen oloisia kiviä.

Kuva 5. Koekuopan 1 kirkon seinän puoleinen profiili.

Kellertävän saven- ja siltinsekaisen hiekan kaivamista jatkettiin kuopan itäpäädyssä syvemmälle, noin 110 cm syvyyteen, kunnes maa muuttui kovaksi kellertäväksi siltiksi, jossa oli rautasaostumia. Tämä oli luultavasti luontaista pohjamaata ja se sijaitti noin 19,00 m mpy korkeudella. Peruskalliota koekuopassa 1 ei tavattu, mutta siitä hiukan länteen peruskallio oli vuoden 2006 kaivausten aikana tavattu reilut 10 cm syvemmältä. Todennäköisesti peruskallio ei nytkään ollut kovin paljon syvemmällä, sillä kuopan pohjalle kertyi nopeasti kosteutta.

Löytöinä koekuopasta tuli koristekivien sekaisesta sorasta sekä nurmikon alta olevasta savesta kaksi kolmiomaista kuparilevyjen katkelmaa. Sekoittuneesta tummanruskeasta

savensekaisesta hiekasta löytyi 13 naulaa tai naulan katkelmaa, joista suurin osa oli hyvin korrodoituneita. Samasta kerroksesta löytyi myös 13 vihreää ikkunalasin palasta ja yksi todennäköisesti punasavisen kaakelin pala. Kaikista kerroksista, paitsi aivan pohjimmaisesta, löytyi myös ihmisluuta. Löytöjä ei talletettu.

Koekuoppa 2

Koekuoppa 2 avattiin kirkon pohjoispuolelle, kirkon pohjoisseinän ja sakariston itäseinän nurkkaan. Koekuopan pinnassa oli noin 5 cm paksu kerros irtonaisia koristekiviä. Koristekivet olivat osa kiveystä, joka kiersi vyöhykkeenä koko kirkon ympäri. Koristekivien alla oli noin 10–15 cm paksu kerros tummanharmaata karkeaa hiekkaa, jonka seassa oli vielä jonkin verran koristekiviä. Tämän alla oli noin 10 cm paksu kerros muovilla päällystettyä eristevillaa. Villan alla oli noin 30–35 cm paksu kerros karkeaa teollista täytehiekkaa, jonka alta paljastui peruskallio. Peruskallio vietti sakariston alle, joten sitä kautta saattoi päästä vettä kirkon perustusten alle. Peruskallio oli noin 19,20 m mpy korkeudella.

Koekuopan 2 alueella ei ollut säilynyt vanhoja kulttuurikerroksia, vaan kaikki alueen maakerrokset olivat luultavasti syntyneet 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Häiriönä koekuopassa oli sen koilliskulmassa sijaitseva kastelujärjestelmäputken liitoskohta sekä katolta tuleva ukkosenjohdatin, joka jatkui vielä kuopan pohjoisprofiiliin.

Koekuoppa 2 oli syvimmillään noin 60 cm syvä. Löytöinä kuopasta tuli muutamia ihmisluun kappaleita sekä kaksi palaa uuden näköistä tinalasitettua fajanssia. Löytöjä ei talletettu.

Kuva 6. Koekuopan 2 kohdalla osuttiin nopeasti peruskallioon. Kallio näytti viettävän sakariston alle ja sitä kautta rakennuksen lattian alle on saattanut kerääntyä kosteutta.

Koekuoppa 3

Koekuoppa 3 avattiin kirkon itäpuolelle, alttari-ikkunan pohjoispuolisen seinän tukipilarin ympärille. Koekuopan eteläosa osui osittain Vantaan kaupunginmuseon vuoden 2006 kaivausten aikana avaaman kaivausalueen 2 kohdalle. Vuonna 2006 kaivausalueella 2 ei kuitenkaan päästy pohjaan asti, sillä suuret kivet estivät kaivamisen noin 1,30 m syvyydessä maanpinnasta (Luoto 2006:10).

Koekuopan 3 pinnassa oli isolta osalta pientä koristekiveä, jota kiersi koko kirkkoa. Kuopan itäreunassa pinta koostui myös nurmikosta, joka oli laitettu tiiviin savikerroksen päälle. Koristekivien ja nurmikon alla oli muovilla päällystettyjä eristevillalevyjä. Koekuopan 2006 alueella oli villan sijasta käytetty uretaanilevyjä koristekivien alla eristeenä. Koekuopan itäreunaa pitkin, tukipilarista noin 80 cm ulospäin, kulki pohjois-eteläsuunnassa koko kuopan halki kirkkoa ympäröivä kastelujärjestelmän putki.

Eristevillan alla oli noin 20 cm paksu kerros karkeaa teollista hiekkamurskettä. Murskekerroksen alla oli ohut, n. 2-5 cm paksu harmaanruskea kerros savensekaista hiekkaa, joka mahdollisesti oli vanha maanpinta. Vanha maanpinta on ehkä peräisin vuoden 1893 palon jälkeiseltä ajalta, sillä sen alla olevat kerrokset olivat purkukerrokseja, jotka saattoivat olla peräisin palon jälkeisten korjaustöiden ajalta.

Kuva 7. Koekuopan 3 pohjalta löytynyt tiili sekä purkukerroksesta löytyneitä kattotiiliä.

Vanhan maanpinnan alla oli kellertävä tiivis ja kova siltti, jonka seassa oli nyrkinkokoisia kiviä. Siltissä oli löytöinä jonkin verran ihmisluiden kappaleita. Koekuopan koilliskulmassa, aivan kuopan profiilissa kiinni oli myös kaksi miltei ehjää pääkalloa. Toinen kalloista oli kiinni kovassa ja tiiviissä siltissä, kun taas toinen kallo oli siltin alla olevassa purkukerroksessa. Siltti ei ulottunut aivan kiinni kirkon seinään, sillä seinän edustalla ja tukipilarin ympärillä kiersi noin 20 cm leveä kerros hiekansekaista laastia. Tukipilarin perustuskivien pinnassa oli puolestaan noin 5 cm paksu savitiivistekerros.

Kuva 8. Kirkon itäseinän edestä löytyi suuria kiviä. Myös tukipilarin alle oli kasattu isoja kivenlohkareita.

Tiiviin siltin alta tuli esille tummanruskea purkukerros, joka koostui karkeasta irtonaisesta hiekasta, jonka seassa oli tiilenpaloja, laastia ja puusilppua. Kerroksessa näytti olevan erityisesti kattotiilien kappaleita. Kerroksessa oli myös kookkaita, noin 30–

50 cm halkaisijaltaan olevia kiviä, jotka vaikeuttivat kaivaustyötä. Kivet eivät olleet osa mitään rakennetta, vaan näyttivät olevan maassa irrallaan. Purkukerros oli paksuimmillaan noin 50 cm ja se muuttui savisemmaksi alemmas mentäessä. Purkukerros alta paljastui savi. Savi oli todennäköisesti alueen luontainen pohjamaa. Savi tuli esille korkeuksien 17,80–18,00 m mpy välillä, noin 1,45 m nykyisestä maanpinnasta.

Koekuopan 3 kohdalla kirkon seinän alla näytti olevan kookkaita kiviä, jotka olivat muutama kymmenen senttiä ulompana kuin itse seinä. Näiden kivien välissä oli hienoa hiekkaa ja pienempiä kiviä. Seinälinjan alin kivi oli perustettu saveen. Tukipylvään alta saatiin esille kookkaita laakakiviä, jotka tulivat selkeästi ulospäin seinälinjasta. Tukipilaria varten näytti paikalle tuodun useita suuria kiviä pilarin perustukseksi. Kivet ulottuivat noin 50–70 cm tukipilarista ulospäin.

Vuoden 2006 koeajan alueella koekuopan 3 maa-aines poikkesi muusta. Koeaja oli kaivausten jälkeen täytetty vaaleanruskealla hienolla hiekalla, joten koekuopan etelälaita koostui hiekasta aina niin syväälle kuin koeaja oli vuonna 2006 kaivettu. Kirkon seinään kiinni oli vuonna 2006 laitettu noin 20 cm paksu kerros savea, ennen kuin kuoppa oli täytetty hienolla hiekalla.

Löytöinä kuopasta tuli lähinnä luita, joita esiintyi kaikissa pohjasaven yläpuolella olevissa kerroksissa. Villojen alapuolisesta täyttökerroksesta löytyi sinisen (astia?) lasin katkelma. Purkukerroksesta löytyi kattotiilien palasten lisäksi kaksi rautanaulaa ja lyijypuite. Aivan purkukerros pohjalta, saven päältä löytyi myös kokonainen vanha tiiliskivi. Tiili oli kooltaan 28x12x8 cm ja huomattavan painava. Löytöjä ei talletettu.

Koekuoppa 4

Koekuoppa 4 avattiin kirkon eteläpuolelle, kellarisisäänkäynnistä noin 2 metriä länteen, asehuoneen itäpuoleisen tukipilarin viereen. Päälimmäisenä kuopassa oli tuttuun tapaan pientä koristekiveä, jonka alla oli muovilla päällystettyä eristevillaa. Villojen alla oli noin 25–45 cm paksu kerros soran ja karkean hiekan sekaista teollista täytemaata. Täytemaan seassa oli joitakin luunpalasia.

Koekuoppa 4 kaivettiin kiinni seinän tukipilariin. Koekuopan tukipilarin ja kirkon seinän välisessä kulmassa oli kovaa laastia ja laastinsekaista hiekkaa. Näytti siltä, ettei tukipylvästä oltu perustettu kuin noin 20 cm nykyisen maanpinnan alapuolelle ja että se roikkui ilmassa kirkon eteläseinän varassa. Pylvään alla oli ainoastaan teollista soratäytemaata, joka oli todennäköisesti peräisin 1970-luvun korjaustöistä. Luultavasti pylvään alla oli kuitenkin ollut kivi, joka oli päässyt romahtamaan jonkun korjaustyön tai rakentamisvaiheen seurauksena.

Kirkon seinän vieressä, teollisen täytemaan alla, oli leveimmillään noin 30 cm oleva kaistale laastinsekaista hiekkaa. Kerros oli tiivis ja kova ja se oli laitettu seinän viereen tukemaan perustuskiviä.

Kuva 9. Myös koekuopan 4 kohdalla kirkon eteläseinän eteen oli kasattu suuria kiviä. Kuvassa vasemmalla näkyvän tukipilarin alta nähti irronneen kivi.

Teollisen täytemaakerroksen pohjalta paljastui muutama iso kivi ja puurima, joka oli kuopassa lounais-koillissuunnassa. Pituudeltaan rima oli 54 cm ja paksuudeltaan 3-5 cm. Rima ei ollut kiinni missään rakenteessa, joten se oli todennäköisesti joutunut kuoppaan jonkun täytön aikana.

Teollisen täytemaan alta alkanut maakerros oli tiivistä harmahtavanruskeaa siltinsekaista savea. Kerros oli vielä sekoittunut, sillä siitä löytyi yksittäisiä luita aina kerroksen pohjalle asti. Lisäksi siltinsekaisen saven joukosta löytyi muutama palanut kivi. Kerros jatkui noin 1,15 m syvyydelle nykyisestä maanpinnasta. Siltinsekaisen saven alta tuli esille harmaa savi, jonka seassa oli ruostesaostumia. Kyseessä oli todennäköisesti koskematon pohjasavi. Savi oli noin 18,40 m mpy korkeudella. Koekuopassa 4 ei esiintynyt luiden ja puuriman lisäksi muita esinelöytöjä.

Kirkon seinälinjan alla oli kookkaita kiviä, jotka olivat noin 20 cm ulompana maan päälle näkyvään seinälinjaan nähden. Seinälinjan kivien eteen oli ladottu kookkaita irtokiviä tukemaan seinän perustuksia. Seinän edustan kivet oli perustettu pohjasaveen. Kookkaiden kiven takia itse seinälinjan perustamistasoa ei päästy tukimaan.

Kaivausten päättyessä seurakunta oli tilannut korjaustyön kuopassa sijaitsevalle tukipilarille. Korjaustyön tarkoituksena oli laittaa uusi kivi tueksi pilarin alle. Tämän takia koekuoppaa 4 ei täytetty kokonaan kaivausten jälkeen, vaan se jätettiin auki odottamaan korjaustöitä.

Koekuoppa 5

Koekuoppa 5 kaivettiin kirkon eteläseinän ja asehuoneen länsiseinän kulmaan. Myös koekuopassa 5 oli pinnalla koristekivikerros, joka peitti koko kuopan pinnan. Koristekivien alla oli koristekivien ja mullansekaisen hiekan sekainen kerros, jonka alta esille tuli muovi ja eristevillaa. Villan alla oli noin 20 cm irtonaista karkeaa teollista täytehiekkää. Tästä hiekasta oli löytöinä muutama metalliputken pala sekä ihmiskallon palasia.

Teollisen täytehiekan alta tuli esille tummanruskea savensekainen hiekka, jossa oli sekoittuneena purkumateriaalia kuten tiilenpalasia ja laastia. Sekoittuneen kerroksen seassa oli paljon palaneita kiviä, jotka aluksi antoivat vaikutelman palokerroksesta, mutta syvemmälle kaivettaessa voitiin todeta että näin ei ollut, vaan palaneet ja rapautuneet kivet olivat värjänneet lähiympäristöään mustaksi. Palokerros ei siis ollut yhtenäinen. Palaneita kiviä oli erityisesti kuopan koilliskulmassa, aivan kirkon eteläseinän vieressä. Paikoitellen sekoittuneen kerroksen ohella pintakerroksissa oli orgaanisen oloista vaaleanruskeaa tiivistä ainesta. Orgaanista kerrosta oli varsinkin kirkon asehuoneen seinän vierustalla.

Sekoittunut hiekkakerros vaihtui syvemmälle kaivettaessa vaaleammanruskeaksi siltinsekaiseksi saveksi noin 65 cm syvyydellä maanpinnasta. Samalla myös purkujätteiden ja löytöjen määrä väheni. Tämä kerros oli noin 45 cm paksu. Aivan kuopan pohjalta tuli esille suuri laakakivi sekä tiivistä harmaata savea, joka oli kerrostunut siten, että saveen väleissä oli raitoina karkeaa hiekkää. Tämä savi oli selvästi jo luonnollista kerrosta, eli pohjamaata. Suurta kiveä luultiin ensin peruskallioksi, mutta koska sen laidoilla savi jatkui hyvinkin syvälle, on syytä olettaa kyseessä olevan vain suuren (mahdollisesti luonnollisen) laakakiven.

Kirkon eteläseinän vieressä oli kaksi suurta kiveä, jotka vaikuttivat olevan pois paikoiltaan. Ne olivat todennäköisesti jo aiemmin romahtaneet seinän ylemmistä perustuksista. Toinen näistä kivistä oli erään yön aikana romahtanut kuopan pohjalle. Toinenkin kivistä tiputettiin alas, jotta kirkon eteläseinän perustukset saatiin paremmin dokumentoitua. Kirkon seinä paljastettiin siis pieneltä matkalta (noin metrin leveydeltä) esiin. Seinän vieressä siltinsekainen savi jatkui aina noin 1,50 m syvyyteen asti, ja aivan profiilin edestä tältä syvyydeltä tuli vielä ihmisen luita, vaikka niitä muuten kerroksessa oli ollut enää hyvin vähän. Siltinsekaisen saveen alta alkoi luontainen savi, joka oli noin 18,30 m mpy korkeudella.

Kirkon seinän rakenne noudatti myös tässä koekuopassa tuttua kaavaa. Maan päälle näkyvän seinälinjan alapuolella seinän perustuskivet olivat kookkaita ja tulivat noin 40 cm ulospäin muuhun seinälinjaan nähden. Perustuskivet olivat perustettu siltinsekaiseen saveen, jonka alla oli vielä yllä mainittu suuri laakakivi. Myös kuopassa näkyvä tukipilari oli perustettu laittamalla sen alle tueksi suuria kivenlohkareita, jotka tulivat ulospäin pilarin maan päälle näkyvään linjaan nähden. Sen sijaan asehuoneen seinä oli perustettu hiukan pienemmistä, noin 20–30 cm halkaisijaltaan olevista tai vielä pienemmistä kivistä. Asehuoneen kivet tulivat myös ulospäin seinälinjaan nähden, mutta vain noin 20 cm.

Asehuoneen ja kirkon koilliskulmasta paljastui puolikas pääkallo, joka oli muurattu seinään kiinni miltei heti maanpinnan alapuolella.

Löytöinä koekuopan pinnan koristekivien seasta löytyi kuparilevyn katkelma. Purkumateriaalia sisältävästä tummasta savensekaisesta hiekasta löytyi kaksi palaa vihreää ikkunalasia, kolme hyvin korrodoitunutta naulaa sekä puinen, pienen kaulimen näköinen esine. Puuesine oli selvästi osa jotakin isompaa esinettä. Löytöjä ei talletettu.

Kuva 10. Koekuoppa 5 kaivettiin kirkon eteläseinän ja asehuoneen kulmaan. Kuopan pohjalla, pohjasaven päällä, oli suurikokoinen kivilohkare.

Koekuoppa 6

Koekuoppa 6 avattiin kirkon länsiseinän ja eteisen eteläseinän kulmaan. Päällimmäisenä poistettiin taas koristekivet ja sen jälkeen muovi sekä eristevillat. Koekuopassa 6 villojen alla oli jälleen sadettajaputken pää. Muuten villojen alla oli noin 15 cm paksu kerros teollista sorahiekkamurskettä täyteenä. Täytömaan alla, eteisen seinästä noin 75 cm etelään, maa koostui harmaanruskeasta hiekansekaisesta savesta, joka näytti syntyneen eteisen rakentamisen yhteydessä. Hiekansekaisen saven eteläpuolella täyttömaan alla oli puolestaan hiekansekaista laastia, joka oli paikoitellen, etenkin seinän läheisyydessä, täysin kivettyntä. Myös laastin päällä oli ohut, 1-2 cm paksu kerros harmaanruskeaa maata, joka oli luultavasti syntynyt samaan aikaan seinän vieressä olevan hiekansekaisen saven kanssa, sillä hiekansekainen savi oli selvästi kaivettu laastikerroksesta läpi. Tästä ohuesta kerroksesta löytyi Fredrik I (1720–1751) aikainen kuparikolikko. Todennäköisesti kerros ei kuitenkaan ole niin vanha, vaan on peräisin kivisen eteisen korjaustöiden ajalta 1900-luvulta.

Kuva 11. Kirkon eteisen viereen oli aikaisemmin kaivettu noin 1,80 m syvä oja.

Hiekasekainen savi kirkon eteisen seinän vieressä, jonka pinnasta löytyi kuparikolikko, jatkui noin 1,80 m nykyisen maanpinnan alapuolelle ja sen alta alkoi siltti, joka todennäköisesti oli jo alueen luonnollista kerrosta. Hiekasekainen savi näytti kulkevan eteisen seinän vieressä 75 cm leveänä ojana. Kerros oli kostea ja siinä oli sekaisin paljon tiilenpaloja ja kiviä. Kerroksesta löytyi modernia lasia ja hehkulampun kanta sekä jonkin verran luuta. Kerros ajoittuu hehkulampun kannan avulla selkeästi 1900-luvulle, joten eteisen eteläseinä oli selvästi kaivettu esiin vielä uudemman kerran eteisen rakentamisen, vuoden 1830, jälkeen.

Kuopan eteläosassa oleva laastikerros muuttui syvemmälle mentäessä siltinsekaiseksi saveksi, jollaista esiintyi etenkin kirkon eteläpuolen koekuopissa KK4 ja KK5. Kuopan länsireunassa siltinsekaisen saven joukossa esiintyi myös savilinssejä noin 0,5 m leveän kaistaleen verran. Eteisen seinän viereen kaivetun ojan perusteella siltinsekaisen saven ja savilinssien alla oli siltti, joka oli alueen luonnollista pohjamaata. Siltti oli esillä jo 1,80 metrin syvyydellä nykyisestä maanpinnasta, joten kuopan savinen kerros oli verrattain ohut. Siltin pinta oli noin 18,00 m mpy korkeudella.

Kirkon seinän perustukset olivat samankaltaiset kuin muissa koekuopissa todetut perustukset. Pohjasaveen oli asetettu suuria kiviä, joiden välissä oli siltinsekaista savea ja kivet olivat vajaat 0,5 metriä maan päälle näkyvää seinälinjaa ulompana. Kivien edessä oli laastia.

Kirkon eteisen seinä oli perustettu eri tavalla kuin itse kirkon seinät. Eteisen seinän kohdalla oli maan alla vielä yksi kivikerta seinän suuntaisia suuria kiviä. Näiden kivien alla oli puolestaan pienempiä, noin 10–20 cm halkaisijaltaan olevia kiviä. Eteisen kivet eivät olleet muurattu kiinni kirkonseinään, vaan kivistä näkyi selvästi, että eteinen oli rakennettu kirkkoa myöhemmin. Eteisen perustukset eivät myöskään tulleet seinästä ulospäin niin kuin itse kirkon seinän perustukset, vaan eteisen perustukset olivat samassa linjassa maan päälle näkyvän seinälinjan kanssa. Kuten edellä on mainittu, oli eteisen seinää korjattaessa 1900-luvulla kaivettu noin 75 cm leveä ja 1,80 m syvä oja seinän viereen.

Löytöinä villojen alaisesta irtonaisesta täyttöhiekasta tuli viisi palaa kirkasta ikkunalasia. Myös laastikerroksesta löytyi yksi pala kirkasta tasolasia. Pohjoispäädyn tummasta sekoittuneesta kerroksesta löytyi puolestaan yksi modernin näköinen naula, metallilevyn katkelma, viisi palaa kirkasta tasolasia sekä hehkulampun kanta. Pohjoispään ojan pohjasaven yhteydestä löytyi vielä kaksi modernin näköistä naulaa. Aiemmin mainitun kuparikolikon lisäksi löytöjä ei talletettu.

Koekuoppa 7

Koekuoppa 7 kaivettiin tapulin viereen, kiinni sen itäseinään. Tapulin länsipuolta sekä sisäpuolta oli aikaisemmin tutkittu arkeologisin kaivauksin vuosina 2006 ja 2007. Tällöin selvisi, että tapulin länsiseinä oli kokonaisuudessaan perustettu peruskallion varaan (Luoto 2006: kartta 13). Samoin tapulin sisäpuolen kaakkoiskulmaan avatun koekuopan perusteella selvisi, että tapulin kivilattia oli ainakin koekuopan kohdalla perustettu puiden varaan, jotka makasivat peruskalliolla. Näytti siis siltä, että myös tapulin itäseinä olisi perustettu peruskalliolle. Tapulin kaakkoiskulman koekuopassa peruskallion pinta oli noin 19,60 m mpy. (Luoto 2007: 20, kartta 22).

Paikalta poistettiin pensas ennen kaivauksen aloittamista. Päälimmäisenä pinnalla oli noin 30–40 cm multaa. Mullan alla oli tiiviimpi kerros tummanruskeaa mullansekaista hiekkaa, jossa oli eteläreunalla savilinssi. Tämä oli vaihettumiskerros mullan ja sen alla olleen savensekaisen hiekan välillä. Tapulin seinän vieressä oli paikoitellen irtonaista laastinsekaista hiekkaa.

Savensekaisen hiekan yläosa oli siis vielä hieman mullansekaista. Paikoitellen kerroksessa oli myös vaaleaa hienohkoa hiekkaa linsseinä, sekä paljon tiilimurskaa ja laastia, sekä kirkasta ikkunalasia ja muita "moderneja" löytöjä. Tämä purkujätettä sisältänyt irtonainen ja kuiva kerros jatkui aina noin 85 cm syvyyteen asti maanpinnasta.

Kuva 12. Tapulin itäseinän perustukset ulottuivat noin metrin syvyydelle nykyisestä maanpinnasta.

Purkukerroksen alta esille tuli vaaleanruskea tiivis savensekainen siltti. Tapulin kivijalan perustukset jatkuivat tähän silttiin, aina noin 95 cm syvyydelle asti ja olivat noin 19,10 m mpy korkeudella. Tapulin vuonna 2007 kaivettuun koekuoppaan nähden näytti siis siltä, että kallio lähtisi laskemaan aika jyrkästi tapulin kaakkoiskulmasta koilliseen. Seinän

perustukset ulkonivat porrasmaisesti, joten alin kivikerta ulottui noin reilun 50 cm päähän kiviseinästä. Seinän kivien väleissä oli laastia säilynyt paikoitellen.

Löytöinä koekuopan 7 pintamullasta tuli muutama pala kirkasta tasolasia, uutta punasavikeramiikkaa ja moderni naula. Savensekaisesta hiekkapurkumaasta löytyi paljon kirkasta tasolasia, muutama pala vihreää ikkunalasia, kirkasta ja vihreää pullolasia, yksi puntteliarpinen vihreä pullonpohja (mahdollisesti 1800-luvulta?), yksi pala fajanssia sekä kolme naulaa, joista yhdellä oli neliömäinen paksu varsi. Löytöjä ei talletettu.

6. Tulokset

Vantaan Pyhän Laurin kirkon ympäristöön avattujen koekuoppien avulla saatiin tietoa kirkon seinien perustuksista sekä maaperästä perustusten ympärillä. Tutkimuksissa selvisi, että kirkon seinät ovat tavallisimmin perustettu kookkaiden kivenlohkareiden päälle. Perustuslohkareet ovat tyypillisesti noin 40–50 cm maan päälle näkyvää seinälinjaa ulompana. Savisilla alueilla seinälinjan perustusten eteen näytti myös laitettun kookkaita kiviä irrallaan maahan. Perustamissyvyys vaihteli riippuen maaperästä. Maaperän koostumus vaihteli kirkon perustusten seinälinjojen alla melko suuresti. Selvisi, että kirkon pohjoisseinä on perustettu peruskalliolle tai kallion päällä olevien hiekka- ja silttikerroksien päälle kun taas kirkon länsiseinä oli perustettu siltille. Kirkon itä- ja eteläseinät sen sijaan olivat perustettu siltinsekaisen saven tai saven päälle. Saven päällä makaavien seinien tueksi oli kirkon rakentamisen jälkeen jouduttu rakentamaan tukipilareita.

Koekuoppien avulla selvisi myös, ettei kirkon välittömässä läheisyydessä ole säilynyt koskemattomia kulttuurikerroksia. Maakerrokset koostuvat sen sijaan erilaisista ja -aikaisista täyttö- ja purkukerroksista. Kerrosten seassa oli suhteellisen paljon ihmisluita, jotka olivat luultavasti joutuneet kerroksiin erilaisten kirkkomaalla tehtyjen maanmuokkaustöiden yhteydessä. Yhtään varsinaista hautaa ei siis löytynyt, vaan luut olivat sikin sokin maassa. Luut kerättiin talteen ja luovutettiin seurakunnalle uudelleenhautaamista varten.

Kuva 13. Koekuoppa 5 täytetty kaivausten lopuksi.

Luiden lisäksi muita löytöjä oli koekuopissa niukasti. Löytöaineisto koostui pääasiassa rautanauhoista, modernista ikkunalasista ja kuparilevyn palasista, joita oli luultavasti syntynyt ajanjaksona jolloin kirkko sai kuparikattonsa. Kirkon itäpuolella koekuopasta 3 löytyi myös paljon kattotiilen paloja. Koska kirkon katto ei ole ollut tiilestä tehty, on mahdollista, että tiilet olisivat peräisin kirkon tukipilareista, joilla mahdollisesti on voinut olla tiilikate.

Kirkon lisäksi myös tapulin itäseinän viereen avattiin yksi koekuoppa. Vuosien 2006 ja 2007 arkeologisten tutkimusten perusteella voitiin todeta, että tapulin länsiseinä oli perustettu kokonaisuudessaan peruskallion päälle ja myös tapulin kaakkoiskulma näytti kaivausten perusteella lepäävän kallion päällä. Tapulin itäseinään kaivetussa koekuopassa kalliota ei tavattu, vaan siinä kohtaa tapulin perustuskivien alla oli savensekaista silttiä. Myös tapuli näyttää siis perustetun osittain vaihtelevalle maaperälle.

Kaivausten päätyttyä kuopat peitettiin ja ennallistettiin. Eristevilloja ja muoveja ei kuitenkaan laitettu takaisin kuoppien pinnalle, sillä koko kirkon seinän ympäri suunnitellaan tekemään uusi vesieristys vielä vuoden 2012 loppuun mennessä. Vantaan seurakunnat pohtii parasta menettelyvaihtoehtoa perustuen arkeologisiin havaintoihin ja kirkon ympärillä tehtyihin kairaustuloksiin.

Vantaalla tiistaina 19. kesäkuuta 2012

Andreas Koivisto

Lähteet ja kirjallisuus

Lähteet:

FMU = *Finlands medeltidsurkunder* II. 1401-1430. Samlade och i tryckt utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1915. Internetissa: <http://extranet.narc.fi/DF/index.htm>

Arkistolähteet

Luoto, Kalle 2007: *Vantaan Pyhän Laurin kirkko. Kaivaus kirkkomaalla 2.-31.7.2007*. Vantaan kaupunginmuseo / Vantaan historiatoimikunta. Museoviraston arkisto.

Luoto, Kirsi 2006: *Vantaan Pyhän Laurin kirkko. Kaivaus kirkkomaalla 3.-28.7.2006*. Vantaan kaupunginmuseo / Vantaan historiatoimikunta. Museoviraston arkisto.

Ruohonen, Juha 2006: *Vantaan Pyhän Laurin kirkko ja kirkkomaan. Arkistolähteisiin ja kirjallisuuteen perustuva selvitys ja tutkimussuunnitelma*. Vantaan kaupunginmuseon arkisto.

Kirjallisuus:

Hiekkanen, Markus 2004: Keskiajan kirkko ja kirkkomaan Vantaan pitäjässä. Teoksessa *Levähdyspaikka. Vantaan seurakuntien hautausmaat*. Toim. Tuula Hockman. Vantaan seurakuntayhtymä. Helsinki.

Knapas, Marja Terttu 1994: Kirkon vaiheet 1893 paloon asti. Teoksessa *Vantaan Pyhän Laurin kirkko 500. Tutkielmia kirkon historiasta*. Toim. Marja Terttu Knapas. Vantaan seurakunnat. Sulkava.